RODICA MARIAN

CÂND, *CUM*, *UNDE* ÎN DA ŞI DLR. SEMANTICĂ ŞI RETORICĂ

Cele trei adverbe pronominale interogative şi relative au o situaţie specială în gramatică, fiecare fiind singular în planul limbii, prin cumulul de valori, dar sunt tratate, de obicei, într-o manieră lexicografică unitară. Totuşi, ca articole ale dicţionarului tezaur românesc, în DA şi DLR, *când, cum, unde* au avut un tratament substanţial deosebit, fiecare dintre ele fiind tratat în alt mod din punctul de vedere al abordării lexicografice. Mai exact spus, *când, cum, unde,* în structurarea lor ca articole de dicţionar, reprezintă un model, primesc un destin determinat fie de modul de tratare, fie de împrejurările istorice ale alcătuirii volumelor din care fac parte. Astfel, se întâmplă ca fiecare dintre cele trei adverbe să apară în trei concepţii lexicografice destul de diferite între ele, şi, în acelaşi timp, distincte în mod evident (mai ales) de practica obişnuită în dicţionarele explicative, precum DEX, DE şi multe altele, în care, şi pentru valorile relative, dar mai ales pentru statutul lor de conjuncţii, cele trei adverbe desemantizate sunt tratate ca simple unelte sintactice, adică respectând un model sintactic (devenit de atunci tradiţional), prin formula „Introduce o propoziţie circumstanţială...".

În DA, cazul lui *când* şi *cum* este simptomatic şi interesant din unghiul de vedere al concepţiei, *când* fiind tratat mai puţin unitar decât *cum*, respectiv numai întrucâtva semantic, pe când *cum* este predominant semantic. La articolul *când* sub **I.**, se include şi o paranteză: (În întrebări retorice, cu înţeles afirmativ), pe când la **II.** descrierea cuvântului în statut de conjuncţie urmează o traiectorie în care semnificaţiile sunt ordonate după filiaţia lor de apropiere ori depărtare faţă de înţelesul temporal al adverbului, bineînţeles fără formula obişnuită, respectiv cea cu „introduce..." (această formulă se va generaliza numai după modelul DL, adică câteva decenii mai târziu)). Foarte interesant este, de asemenea, adverbul din textele vechi *cândai,* următorul cuvânt în DA, şi el la origine adverb de timp („cândva, vreodată"), cu tot arealul său semantic bogat, lucrat după principii sensibil diferite de cele aplicate lui *când*. De fapt, redactarea lui *cândai* nu mai recurge la precizări sintactice, insistând, în schimb, pe disocieri şi precizări ale construcţiei sale, analiză posibilă numai printr-o rafinată cunoaştere a limbii vechi. La fel de nuanţat, de aprofundat şi de bogat ilustrat este şi adverbul *cum,* deosebindu-se, ca şi *cândai,* de modul de tratare al lui *când*.

DACOROMANIA, serie nouă, XVI, 2011, nr. 2, Cluj-Napoca, p. 138–142

S.v. *cum,* adverbul şi conjuncţia au o descriere lexicografică în care se poate evidenţia o concepţie preponderent semantică, aş putea zice *avant la lettre,* fiindcă sub A, B, C, D, E, F, G, H, I se consemnează numeroase semnificaţii (adică ceea ce numim de obicei sensuri, cu subsensuri) şi numai sub J definiţia este precedată de explicaţia: „Simplu instrument gramatical servind să introducă propoziţia secundară”. Ceea ce înseamnă că redactorul şi revizorul considerau cuvântul *cum* încă ne-desemantizat, în cea mai mare parte a întrebuinţărilor sale. Nedumerirea posibilă şi licită care priveşte deosebirile între modul de redactare al lui *când* faţă de *cândai* şi *cum* se poate lămuri prin apelul la informaţiile din istoria redactării în DA a literei C.

Articolul *când* face parte din primele opt coli tipărite încă din martie 1913 şi a fost redactat, după cum arată Sextil Puşcariu în prefaţa la volumul C, semnată noiembrie 1939, ca „întâia redacţie [...] de Constantin Lacea [...] membru onorar al Academiei Române, cel mai vechi şi statornic colaborator al Dicţionarului, care dăduse şi întâia redactare a literelor A-B”[1]. Totodată, conducătorul celor două echipe de lexicografi ai DA, Sextil Puşcariu, arată că a intervenit în „toate articolele [care] au fost revizuite, completate şi uneori modificate în întregime”. Lucrarea literei C – cea mai mare a alfabetului nostru – a fost întreruptă deodată cu izbucnirea Primului Război Mondial şi reluată apoi numai în mai 1927, aşa încât, spre sfârşitul literei, „redacţia primă” a fost făcută de alţi colaboratori, mai ales de Ştefan Paşca, docent la Universitatea din Cluj, care a redactat o parte a cuvintelor începătoare cu *co-* şi *cu-*, probabil, între ele, şi *cum*. Astfel că, redactorii fiind diferiţi, se explică, într-o oarecare măsură, diferenţele dintre *când* şi *cum*, iar în ce priveşte diferenţele dintre *când* şi *cândai* putem avea o idee dacă luăm seama la precizările Comisiei Dicţionarului la prima fasciculă a volumului II, care apărea paralel cu volumul I, unde se spune: „D-l Puşcariu redactează, ca şi la vol. I, cuvintele vechi şi populare ale limbii, după o întâie redacţie a d-lui Capidan”. Aşadar, putem să-i cunoaştem pe autorii lui *cândai*, respectiv Capidan şi Puşcariu, articol care poate să ne dea în viitoarea redactare a lui *când* importante repere în ceea ce priveşte rezolvarea unor sensuri mai dificile, precum ar fi contextul eminescian: *Unde te duci? Când o să vii?.*

Acest citat a fost evitat în DA şi DLR, dar şi în alte dicţionare, poate din cauza neclarităţii. Totuşi în DE[2] contextul este folosit de două ori, cu definiţii clare: „În ce loc?”, respectiv: „În ce moment?”, ceea ce este evident neadecvat, fiindcă poetul întreabă mai curând, cu regret, de ce-i pleacă iubita şi apoi îşi exprimă temerea că ea nu va veni sau exprimă dorinţa ca ea să vină mai curând. Pentru *când*

[1] Sextil Puşcariu adaugă o frază esenţială şi plenar edificatoare despre acest lexicograf: „Cu un devotement fără pereche, d-sa săvârşeşte de trei decenii munca grea şi istovitoare a lexicografului conştiincios, preocupat să dea pentru fiecare cuvânt o mică monografie, urmărindu-l în evoluţia lui de la origine şi până în zilele noastre, în limba literară ca şi în graiul de toate zilele, în opera poeţilor, a oamenilor de ştiinţă, a traducătorilor şi în literatura populară”.

[2] *Dicţionarul limbii poetice a lui Eminescu*, Bucureşti, Editura Academiei R. S. R., 1968.

din acest context vor putea fi comparate sensurile lui *cândai* de sub **III.**, la **1** ori **IV.** d) la care definiţiile sunt de felul: „Se exprimă o speranţă”, sau „Când în acelaşi timp în propoziţie se exprimă o temere sau dorinţa ca ceva să (nu) se întâmple”. De altfel, nici marile dicţionare ale limbii franceze nu definesc un vers vestit, respectiv nu sesizează un sens anume în cazul vestitului vers al lui F. Villon din *Ballade des dames du temps jadis*: *Mais où sont les neiges d'antan?* De exemplu, în Le Robert, *Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française*, citatul ilustrează sensul locativ interogativ, cu precizarea la propriu sau la figurat. Se ştie însă, în general, că „o serie de adverbe marchează în planul enunţului atitudinea locutorului, introducând valori contextuale suplimentare (îndoială, uimire, surpriză etc.)”[3]. În TLFi[4] adverbul interogativ *où* are şi un sens figurat, un altul în propoziţii exclamative, dar sensul similar cu cel din citatul din Villon (acest dicţionar tezaur cuprinde scriitori mai noi) nu se dă nicăieri, cu toate că sunt alte ilustrări din texte literare la diferite sensuri. Sensul interogativ, cel dublat de regret, îndoială etc., trebuie să se fi păstrat şi la alţi scriitori ori poeţi, ca şi în alte contexte neliterare.

În ceea ce-l priveşte pe *unde,* unele sugestii mi-au fost oferite tocmai de modul de redactare al lui *cum*, în maniera de suprapunere implicită a semanticii lexicale cu cea a funcţiilor sintactice; de altfel, în cazul adverbelor, eterogenitatea sintactică se corelează cu eterogenitatea semantică[5]. Modelul semantic rezultat este complex, revizia mea şi revizia finală făcută de regretata Felicia Şerban au aplicat interferenţa dimensiunilor semantice şi sintactice cu cele textual-stilistice şi retorice.

Aşadar, în acest ultim caz, se consemnează firesc semnificaţia adverbului (locală şi uneori temporală), interogativă ori relativă, dar şi sensurile contextuale, precum şi valorile pe care le pot numi retorico-stilistice. E. Coşeriu avea mare dreptate să arate că „funcţiile gramaticale sunt identificabile de multe ori numai la nivelul textului”, ca şi cele trei tipuri de „conţinut” lingvistic: desemnarea, semnificatul şi sensul (straturi care, fireşte, în texte se prezintă simultan)”[6]. Din această perspectivă, cea mai importantă consecinţă asupra căreia trebuie să insist, în ordinea de idei a demersului meu actual, este precizarea marelui lingvist privind „importanţa specială pe care o are în lingvistica textului conexiunea intimă între teoria limbajului şi cea a literaturii”, aşa încât planul sensului este d u b l u s e m i o t i c. În privinţa sensului lui *unde* din versul lui Villon, precum şi în foarte multe contexte poetice (dar nu numai), precum *Unde ni sunt visătorii?* (Vlahuţă)*, Unde-s cavalerii cu spade lucitoare?* (Macedonski) sau *În iarnă stă ţara. Vai unde-i /*

---

[3] *Gramatica limbii române*, I. *Cuvântul*. Tiraj nou, revizuit, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2008, p. 601 (= GALR).

[4] *Le Trésor de la Langue Française Informatisé*, http:// atilf. atilf.fr/tfl.htm.

[5] GALR, p. 603.

[6] Eugeniu Coşeriu, *Lecţii de lingvistică generală*, Chişinău, Editura Arc, 2000, p. 246.

albastrul ei sfânt atribut? (Blaga) şi multe altele (a se vedea ilustrările din DLR[7]) se poate aproxima o definiţie precum: (Interogaţia presupune incertitudine, îndoială referitoare la existenţa sau persistenţa unei stări, unei calităţi (eventual durabilitatea unui obiect), la efectuarea unei acţiuni etc., exprimând în acelaşi timp stări afective de regret ori de satisfacţie în legătură cu situaţia respectivă).

În pofida faptului că toate aceste sensuri derivate ori dependente contextual n-ar trebui să facă obiectul consemnării în dicţionar, după unele păreri ferme, riguros semantice într-un sens structural (este cazul unor lingvişti, precum Saussure, care consideră limba abstractă şi ca o construcţie elaborată, sistemică, deci ca simpu produs), la *unde*, ca şi la *cum* vor apărea nuanţe, disociate, de altfel, într-o concepţie semantică de care nu sunt străine teorii care postulează – din perspective foarte diferite – ideea de funcţie semantic-sintactică, unele care încorporează câştigurile gramaticii transformaţionale de ultimă generaţie[8], altele care postulează sensuri reflectate, colocaţionale, tematice, conotative, stilistice, o teorie semantică ca cea a lui K. Baldinger, implicit gramatica cazurilor, teoria localistă etc. Trebuie să amintesc faptul că dicţionarele sunt obligate să suplinească prin descrierea paradigmei semantice a unui cuvânt şi perspectiva funcţională, impusă de utilizările tipizate ale cuvântului, toate implicând enunţul. Dar, în opinia mea, există utilizări tipizate şi în ceea ce implică enunţarea, perspectivă, cred, convergentă cu sensul exclusiv textual, cel al planului dublu semiotic, sau cu cel al sensului reflectat tematic, din moment ce acest sens este constituit într-un motiv literar, specific barocului, cel numit „soarta lunecătoare”, motiv care se mai numeşte *fortuna labilis*, *vanitas vanitatum* şi *ubi sunt...*

O altă cale teoretică ce ar putea susţine nuanţa de sens la care mă refeream este mai nouă în arealul retoric şi pragmatic, şi evident implică enunţarea şi coenunţarea, ca o perspectivă mai nouă. De pildă, în contextul analizei argumentative propuse de R. Amossy[9], emoţiile construite în manieră discursivă pot fi declanşate de structuri prezente în discurs, numite *patheme* şi care sunt nişte efecte condiţionate şi de nevoile auditoriului. Un astfel de *pathem* poate fi considerat chiar motivul *ubi sunt...*, fiindcă nostalgia şi regretul după ceva trecut şi de neatins în prezent (ori mulţumirea în legătură cu ceva nemaiîntâlnit) pot fi evidenţiate ca emoţie provocată, chiar şi în cazul când nu este desemnată în discurs prin lexeme din câmpul semantic al sentimentelor.

O altă teorie argumentativă, apropiată ca viziune de cea a lui R. Amossy, cea a Danielei Rovenţa-Frumuşani[10], mi se pare bogată în sugestii pentru rezolvarea valenţelor argumentative ale interogaţiei, văzute şi exploatate într-un statut catego-

[7] *Dicţionarul limbii române* (DLR), serie nouă, tomul XII, partea a 2-a, litera U, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2002, p. 167. Contexte ilustratoare semnificative sunt şi : *Unde ţi-e, moarte, putearea?* (cca 1569–1575). GCR I, 14/36. *Unde-s...înţelepţii lumiei aceştiia?* CORESI, L. 285/3. *Plăceri amăgitoare, unde sânteţi acum?* MARCOVICI, C. 16/14. *Unde-i, Doamne, visul meu?*ALECSANDRI, P. II, 102. *Unde e a ta mărire, o, iubită Românie?* GRANDEA, S. 15.

[8] Vl. Robu, *Semantică şi sintaxă. Implicaţie semantică şi implicaţie structurală*, în *Sematică şi semiotică*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1981, p. 129.

[9] Ruth Amossy, *L'argumentation dans le discourse*, Paris, Nathan, 2001.

[10] Daniela Rovenţa-Frumuşani, *Argumentarea. Modele şi strategii*, Bucureşti, BIC ALL, 2000.

rial de strategii. Între trăsăturile care conferă valoare argumentativă interogației se înscrie expresia unei incertitudini, întrebarea funcționând ca un fel de mărturisire a incertitudinii. În acest fel s-ar putea înțelege al doilea element semantico-pragmatic din *unde sunt...?*, interogația exprimând în primul rând incertitudinea privitoare la primul element semantico-pragmatic, adică la enunțul propriu-zis.

CÂND *„WHEN”,* CUM *„HOW”,* UNDE *„WHERE” IN DA AND DLR. SEMANTICS AND RHETORIC*
(*Abstract*)

The essay expands upon the way in which the editor of the *Romanian Language Dictionary (DLR)* made semantic definitions for the meanings of the interrogative adverb *unde* (where) in those co-texts the meanings of which are very remote from its main local meaning. In this respect, the essay emphasizes the suggestions rooted in the lexicographical conception of the first series of the Romanian thesaurus dictionary (DA), as well as the semantic definitions of the interrogative-relative adverb *cum* (how) or the archaic *cândai* (when).

Cuvinte-cheie: Dicționarul limbii române, adverb, semantică, retorică
Keywords: Roamanian Language Dictionary, adverb, Semantics, Rhetoric

Institutul de Lingvistică şi Istorie Literară
„Sextil Puşcariu”
Cluj-Napoca, str. E. Racoviță, 21
marian@clicknet.ro